KONFLİKT TEZİSİNİN ƏFSANƏLƏRİ

İnsanlar əfsanələr dövrünü geridə qoyduğumuza inanmaq istəyirlər. Həqiqət isə budur ki, biz sadəcə olaraq keçmişin əfsanələrini yalanlayıb müasir zamanımızın əfsanələrini qəbul etmişik. Müasir əfsanələrin bir hissəsi din ilə təbiət elmləri arasında bir uyğunsuzluğun, hətta konfliktin olması təsəvvürünü insanların beyinlərində möhkəmləndirməyə xidmət edir. Bu fikirlər on doqquzuncu əsrdə Andrew Dickson White (1832-1918) və John William Draper (1811-1882) adlı iki amerikalı alimdən əvvəllər də mövcud olsa da onları ilk dəfə kütləviləşdirməyə başlayanlar məhz onlar idilər. Hər iki kitab Galileo'nun kilsə ilə qarşıdurmasını əsas misal kimi veriblər.[1]

Bu yazımızda kütləviləşdirilmiş konflikt tezisinin üzərində dayandığı bəzi tarixi iddiaların əfsanə olduğunu nümayiş etdirməyə çalışacağıq. Təbiəti araşdıran elmlər ilə dini elmlər arasında hər hansı bir ziddiyyətin olmadığına, əksinə bu iki qüvvənin bir-birinə ehtiyac duyduğuna inanırıq. Həm əfsanələri ifşa etmək, həm də təbiət elmlərinin dini elmlərə möhtac olduğunu göstərmək bir məqalənin məzmunu kimi görünmür. Ona görə də burada yalnız bəzi mifləri ifşa etməklə müasir mifologiyanın mövcudluğunu sübut etməyə çalışacağıq.

Sözümüzə başlayarkən qeyd etməliyəm ki, din əleyhinə uydurulmuş yalanlar bu məqaləyə sığmayacaq qədər çoxdur. Bir əfsanəyə görə kilsə xadimləri miladi 585-ci ildə Burqundiya əyalətindəki Macon şəhərində keçirilən şurada qadının ruhu olmadığına qərar veriblər. Hətta bəzi müsəlmanlar da kilsəyə qarşı etirazlarında bu cür sübutunu tapmamış iddialarda diqqətsizcə istifadə edirlər. Erkən kilsə tarixində filosof Hypatia'nın xristianlar tərəfindən öldürülməsi bəziləri tərəfindən dini motivlərlə əlaqələndirilsə də həqiqətən də bunun dinlə heç bir əlaqəsi yox idi. Çexiyalı tarixçi Maria Dzielska ingilis dilinə "Hypatia of Alexandria" adı ilə tərcümə olunmuş kitabında Hypatia'nın siyasi mübarizənin qurbanı olduğunu göstərir. Bəziləri iddia ediblər ki, katolik kilsəsi Avropaya sıfır rəqəminin daxil olmasına qarşı mübarizə göstərib, çünki sıfır müsəlmanların istifadə etdikləri rəqəm idi. Hitchens bunu "God is not Great" adlı kitabında kilsənin elmə qarşı müqavimətinə misal olaraq göstərir.[2] Lakin tarixçilər bunun da bir əfsanə olduğunu deyirlər. Bu əfsanələrin içində ictimaiyyətin fikrini zəbt etməyi bacarmış ən güclü mif bəlkə də dindarların yerin düz olduğuna inanması iddiasıdır. Bu iddiaya görə orta əsrlərin dini institutları Yerin düz olduğuna inanır və insanlara bunu öyrədirdilər. Guya Christopher Columbus 15-ci əsrin sonlarında kilsə xadimlərinə Yerin kürə şəklində olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Halbuki klassik yunan tarixində yaşamış filosoflar artıq Yerin kürə olduğunu bilirdilər. Din xadimlərinin cəhalət tərəfdarı, elmi proqresin düşmənləri olduğunu göstərən bundan da aydın misal nə ola bilərdi? Mövzu haqqında kitab yazmış tarixçi Jeffrey B. Russell bunu iyirminci əsrdə məşhurlaşmasını bəzi tarixçilərin kitabları ilə əlaqələndirir. Onların arasında Charles Raymond Beazley'ni qeyd etdikdən sonra deyir: "**Beazley öz xətalı anlayışını birbaşa Antoine-Jean Letronne'dan götürür və o, Washington Irving ilə birlikdə "yastı dünya xətasını" başladan iki nəfərdən biri idi.**"[3] Bu təsəvvür daha çox Washington Irving'in (1783-1859) Columbus haqqında yazdığı bioqrafiyadan qaynaqlanır. Tarixçilər onu bioqrafiyasının xeyli hissəsinin "xəyal məhsulu" olduğunu deyirlər.[4] Antoine-Jean Letronne isə Fransa inqilabı dövrünü yaşamış din əleyhdarı

---

[1] Ian G. Barbour, "Religion and Science", səh: 24; HarperCollins Publishers, New York, 1997; Ronald L.Numbers, "Galileo Goes to Jail", səh: 1-2; Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009; Alister McGrath, "Science and Religion: a New Introduction", səh: 9-10; Wiley-Blackwell, Chichester, 2010

[2] Christopher Hitchens, "God is not Great", səh: 89;

[3] Jeffrey B. Russell, "Inventing the Flat Earth: Columbus and Modern Historians", səh: 49; Praeger Publishers, New York, 1991

[4] William L. Hedges, "Irving's Columbus: The Problem of Romantic Biography", "The Americas" jurnalı, 13-cü cild, 2-ci nömrə (okt. 1956) səh: 127-140, Cambridge University Press

arxeoloq, coğrafiyaçı idi. Həm White, həm də Draper kitablarında bu əfsanəni canlandırırlar və ona nəfəs qatırlar. Həqiqət isə budur ki, klassik yunan yazıçılarından sonra gəlmiş orta əsrlərin ziyalıları Yerin kürə olduğuna inanıblar. Aristotel, Eratosfenes, Ptolomey kimi yunan alimləri Yerin kürə olduğunu deyiblər, onların kitablarına şərh yazmış rumlular da eyni şeyi təsdiqləyiblər. Augustine, Jerome və Ambrose kimi erkən xristian alimləri, Thomas Aquinas, Albertus Magnus, Michel Scot, Roger Bacon kimi 13-cü əsrin ən böyük xristian alimləri eyni şeyi deyiblər. Jean de Sacrobosco'nun bu əsrdə yazdığı "De Sphaera Mundi" əsəri də istisna deyildir. Şübhəsiz ki, xristian dünyasında bunu inkar etmiş və Yerin yastı olduğunu iddia etmiş tək-tük marginal şəxsiyyətlər olub, amma kilsənin əsas korpusunu təşkil edən ziyalılar həmişə Yerin kürə olduğunu qəbul ediblər. Hətta amerikalı bioloq Stephen Jay Gould da təsdiqləyir ki, "**yastı dünya zülməti alimlər arasında heç bir zaman mövcud olmayıb…Kürəlik barədə yunan bilikləri heç zaman itməmişdi və orta əsrlərin ən əsas alimləri də Yerin kürəliyini kosmologiyada sübut olunmuş bir fakt kimi qəbul ediblər.**"[5] Eyni vəziyyət müsəlman dünyasında da mövcud idi. İslam alimi İbn Həzm (994-1064) hələ on birinci əsrdə müsəlman alimlərin bu mövzuda ittifaq etdiyini deyirdi.[6] Yerin yastı olması iddiasında on doqquzuncu əsrin pozitivist, din əleyhdarı yazıçıları İslam dünyasını yox, xristian dünyasını hədəf almışdılar. Müsəlman dünyasına gəldikdə isə onunla da bağlı xarakterik əfsanələri vardır.

İddiaya görə İslam dünyasında təbiət elmlərinin inkişafı filosofların fəaliyyəti ilə bağlı idi və 11-ci əsrdə nüfuzlu İslam alimi Əbu Həmid əl-Ğazəli (1058-1111) bir fətvası ilə filosofları kafir elan etmiş, bununla da təbiət elmlərdəki tənəzzülə start vermişdir. Steven Weinberg kimi nobel laureatı, Neil deGrasse Tyson kimi elmi kütləviləşdirən simalar bu mifi təkrarlayaraq İslam aləmində təbiət elmlərinin süqutunda əl-Ğazzəli'ni əsas səbəb kimi göstərirlər. "**Təəssüf ki, on ikinci əsrdə İslam elmə qarşı döndü…**" yazır Steven Weinberg: "**Ən nüfuzlu olan** Əbu Həmid **əl-Ğazzəli idi ki, o, … təbiət qanunları fikrinin özünə qarşı mübarizə aparırdı, çünki ona görə belə bir qanun Allahın əllərini qandallayır…**"[7] Pakistanlı fizik Pervez Hoodbhoy da eyni fikri səsləndirir. Bu fikrin qaynağını fransız tarixçisi Ernest Renan'a (1823-1992) və onun 1852-ci ildə nəşr etdirdiyi "Averroès et l'averroisme" (İbn Rüşd və ibnrüşdçülük) kitabına qədər izləmək olur və ondan əvvəl bu fikirləri alman əslli Solomon Munk (1803-67) əl-Ğazzəli'nin kitabını analiz edərkən səsləndirmişdi.[8] əl-Ğazzəli haqqında belə bir təsəvvür əvvəllər mövcud deyildi, hətta on altıncı əsrdə fransız filosof Jean Bodin onu "*ərəb filosofları içində ən ağıllısı*"[9] hesab edirdi. əl-Ğazzəli'dən sonra İslam aləmində təbiət elmləri süquta uğramayıb, əksinə tərəqqisinə davam edib. Ondan sonra İbn Bəccə, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, əl-Bitruci kimi filosoflar yaşayıb fəaliyyət göstəriblər. Ptolomeyin "Almagest" kitabına "Təhrir əl-Məcisti" və Evklid'in "Həndəsə Elementləri" (Elements of Geometry) kitabına "Təhrir Kitəb Usul əl-Həndəsə li Uqlidis" adlı kommentariyaları yazmış Nəsirəddin Tusi (1201-1274) vaxt baxımından əl-Ğazzəli'dən sonra yaşayıb. Məşhur həkim İbnun-Nəfis (1213-1288), riyaziyyatçı astronom alim Qutbuddin əş-Şirazi (1236-1311), görkəmli astronom və mühəndis İbnuş-Şatir (1304-1375), məşhur kimya alimi Aydəmir əl-Cildəki (vəfatı 1342), riyaziyyatçı əl-Bircəndi (vəfatı 1528) və daha bir çox müsəlman alim əl-

---

[5] Stephen Jay Gould, "Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life", səh: 114, The Ballantine Publishing Group, New York, 1999

[6] İbn Həzm, "əl-Faslu fil-Miləl val-Əhva van-Nihəl", 2/241-242; Darul-Cil, Beyrut, 1996

[7] Steven Weinberg, "A Deadly Certitude", (2007); https://www.the-tls.co.uk/islam-and-science-hideous-way/

[8] Frank Griffel, "al-Ghazali's Philosophical Theology", səh: 5; Oxford University Press, New York, 2009

[9] Frank Griffel, "The Western Reception of al-Ghazali's Cosmology from the Middle Ages to the 21st Century", səh: 46; Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, cild 16, say 30 (2011/1)

Ğazzəli'dən sonra yaşayıb yaradıblar. George Saliba bunun mif olduğunu təsdiqləyərək deyir ki, "**biz hələ təkcə zamanımıza qədər gəlib çatmış elmi dokumentlərə nəzər salsaq əl-Ğazzəli'dən sonrakı əsrlərdə az qala elmin bütün sahələrində xeyli çiçəklənən fəaliyyətin xəttini açıq şəkildə çəkə bilərik.**"[10] Bizim zamanımıza qədər gəlib çatmamış materiallar daha çoxdur. Buna görə də bəzi tarixçilər deyirlər ki, İslam dünyasının elmi inkişaf tarixini yazmaq mümkün deyildir, yalnız bəzi epizodları bərpa etmək mümkündür, çünki məhv olmuş, zamanımıza qədər gəlib çatmamış dokumentlər haqqında bir söz deyə bilmirik.[11] əl-Ğazzəli üzrə mütəxəssis tədqiqatçı alim Michael E. Marmura fəlsəfə tarixi jurnalında bu mövzunu ətraflı şəkildə müzakirə edir və əl-Ğazzəli'nin müşahidələr ilə sabit olmuş təbiət elmlərinin əleyhinə olmadığını, əksinə o elmləri qəbul etdiyini sübut edir.[12] Hətta Emily Savage-Smith İslam alimlərinin ölü cəsədləri yarmağa münasibəti barəsində yazdığı araşdırmada əl-Ğazzəli'nin öz dövründəki tibb elminə böyük stimul verdiyini qeyd edir.[13] Bu deyilənlərin həqiqət olduğunu görməkdən ötrü çox uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Bizə "Təhəfut əl-Fələsifə" kitabının özünü oxumaq bu iddianın əfsanədən başqa bir şey olmadığını anlamaq üçün kifayət edir. əl-Ğazzəli kitabının girişində İslam filosofları ilə digər qruplar arasında gedən müzakirələri ümumilikdə üç hissəyə ayırır. Bunlardan birinci hissənin terminlərlə bağlı olduğunu deyir və ona cavab verməyin mənasız olduğunu vurğulayır. İkinci qismin isə "**əslən məzhəblərinin dinin əslləri ilə toqquşmadığı və peyğəmbərlərə və rəsullara iman etməyin"** filosoflarla münaqişəni tələb etməyən mövzular olduğunu deyir. Daha sonra ayın və günəşin tutulmalarını buna misal verir. Bunları qeyd etdikdən sonra əl-Ğazzəli deyir: "**Biz həmçinin bu fənni də inkar etməyə çalışmırıq, çünki bunu inkar etmək heç bir məqsədə xidmət etmir. Hər kim bunu inkar etmək üçün mübahisə etməyin dindən olduğunu güman edərsə dinə qarşı cinayət etmiş və dinin nüfuzunu zəiflətmiş olur. Çünki bu məsələlər hesabla bağlı elə həndəsi sübutlar ilə təsdiqini tapıb ki, onlarla birlikdə şübhə qalmır; hətta günəş və ayının hər ikisinin də tam və ya qismən tutulacaqlarını və nə qədər müddət davam edəcəklərini xəbər verə biləcək qədər bu mövzuları öyrənmiş, dəlillərini yaxşı bilən birinə bunların şəriətə zidd olduğu deyilsə o bunda şübhə etməyəcək, əksinə şəriətdə şübhə edəcək. Heç bir ölçüsüz, qaydasız şəkildə dinə dəstək çıxmağa çalışanın dinə vurduğu zərər bir qayda ilə dinə düşmənçilik edənin vurduğu zərərdən daha çoxdur. Həqiqətən də deyənlər doğru deyiblər: "Ağıllı düşmən cahil dostdan xeyirlidir.**" Gördüyümüz kimi əl-Ğazzəli çox aşkar şəkildə qeyd edir ki, hesablamalara və müşahidələrə əsaslanan elmi kəşflər qətidir və onları inkar etmək və ya təsdiq etmək dinin mövzusu deyildir. əl-Ğazzəli bu tezisi ilə əslində müasir bioloq Stephen Jay Gould'u qabaqlamış olur. Çünki onun təbiət elmlərinin mövzusunu dini mövzulardan ayırdığını aşkar şəkildə görə bilirik, həmçinin aydın bir dildə qeyd edir ki, hər iki elm sahəsinin araşdırma obyektləri fərqlidir. əl-Ğazzəli vurğulayır ki, "**qəti bilinən şeyləri inkar etmək əvəzinə"** dində təbiət elmlərinə zidd görünən tekstləri **"təvil etmək daha asandır."** Əlavə edir ki, dində **"aşkarlıqda bu həddə çatmayan çox sayda zahiri məna əqli dəlillər əsasında təvil olunub!"** əl-Ğazzəli sonra çatdırmaq istədiyi fikrin zirvəsinə qalxaraq deyir ki, **"ateistləri sevindirən ən böyük səbəblərdən**

---

[10] George Saliba, "İslamic Science and the Making of the European Renaissance", səh: 21; Massachusetts Institute of Technology, 2007

[11] Eyni mənbə, səh: 27-28;

[12] Michael Marmura, "Ghazali and Demonstrative Science", Journal of the History of Philosophy, üçüncü cild, ikinci nömrə, 1965 oktyabr, səh: 183-204; The John Hopkins University Press, 2008

[13] Emily Savage-Smith, "Attitudes toward Dissection in Medieval Islam", səh: 94-97; Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, 50-ci say (1995)

biri də dini müdafiə edən bir kəsin bu və bunun kimi” təbiət elmlərində sübutunu tapmış faktların **“şəriətə zidd olduğunu açıqdan söyləməsidir, o zaman şəriəti inkar etmək ateist üçün asanlaşmış olur.**” Üstəlik bunun izahını da verir “**Bu isə ona görədir ki,”** fəlsəfədə **“dünya barəsində araşdırma onun sonradan ortaya çıxmış olması yoxsa qədim olması barəsindədir. Sonra əgər sonradan yaradılmış olduğu sabit olarsa onun kürə və ya bəsit və ya altı guşəli və ya səkkiz guşəli olması arasında”** din baxımından **“bir fərq yoxdur,”** filosofların **“dedikləri kimi səmaların və onun altındakıların on üç qat olması və ya daha az və ya daha çox olması arasında bir fərq yoxdur. Bu məsələlərə nəzər salmağın ilahiyyat araşdırmalarına nisbəti soğanın qatlarına və o qatların saylarına və ya narın dənələrinin sayına baxmaq kimidir. Çünki bunların necə olmasından asılı olmayaraq”** ilahiyyat mövzularında **“əsəs məqsəd bunların Allahın felindən olmasıdır.**”[14] Qısacası üçün dini mövzularda önəmli olan Yerin forması, böyüklüyü və ya kiçikliyi deyildir, önəmli olan ilahiyyat məsələləridir. əl-Ğazzəli heç bir vəch ilə filosofların təbiət elmlərinə dair iddialarını münaqişəyə çəkməyib. Ondan sonra gələn alimlər də eyni münasibəti nümayiş etdiriblər. Hətta əl-Ğazzəli’dən iki əsr sonra yaşamış İbn Teymiyyə kimi bir alim filosoflar haqqında danışarkən deyir: “**... buna görə də onların təbiət elmlərindəki rəylərindən fərqli olaraq ilahiyyat mövzusundakı rəyləri ən fəsadlı rəylərdəndir.**”[15] Onların ilahi, dini, metafizik rəylərini qınayarkən təbiət elmləri haqqında dedikləri sözlərin doğruluğuna da şahidlik etmiş olur. Yenə bir başqa yerdə deyir: “**Filosofların təbiət elmlərində elə dərin məşğuliyyətləri və təfsilatlı izahları var ki, bununla başqalarından seçiliblər. İlahiyyat isə fərqlidir, o mövzuda insanların ən cahilləridirlər.**”[16] Burada ilahiyyat elmlərində onların nə qədər elmli, nə qədər cahil olmaqları məqaləmizin mövzusu deyildir. Nümayiş etmək istədiyimiz dünyəvi elmlərə qarşı İslam tarixində müqavimətin olmadığını göstərməkdir. Bu müqavimət nə əl-Ğazzəli’dən, nə də qeyrisindən sadir olmayıb. Təbiət elmlərinə bu münasibət hətta Osmanlı dövlətinin sonlarında şeyxul-islam məqamını məşğul etmiş məşhur din alimi Mustafa Sabri’nin (1869-1954) sözlərindən də anlaşılır: “**Lakin bununla belə deyirəm ki, eksperimental təbiət elmlərindən götürülmüş dəlil - onunla yanaşı fəlsəfi əqli dəlilə əsaslanılmazsa - Allahın mövcudluğunu sübut etmək üçün kifayət deyildir və Onun isbatı həmin elmlərin mövzusu və məqsədi deyildir.**”[17]

İslam aləmi haqqında dillərə düşmüş ilk əfsanə əl-Ğazzəli’də başlayıb onunla qurtarmır. Bu ümmətin mirasını görməməzlikdən gəlmək adətinin tarixi qədimdir. Müsəlmanları sadəcə olaraq yunanların elmini növbəti əsrlərə ötürənlər kimi təqdim etmək istəyənlər çoxdur. Din ilə elmi qarşı-qarşıya qoymaqda maraqlı olanların xüsusilə İslam dini və müsəlman alimləri, ümumilikdə isə din adamları haqqında yaydıqları əfsanələri saymaqla bitirmək olmur. Bu gün Giordano Bruno (1548-1600) “elmin ilk şəhidi” kimi tanıdılır və guya katolik kilsəsi onu astronomik iddialarına görə edam edib. Bu da növbəti əfsanələrdən biridir. Sheila Rabin “Stanford Fəlsəfə Ensiklopediyasında” yazır: “**Giordano Bruno bir bidətçi kimi dirəyə bağlı yandırıldıqda bunun Kopernikin kosmoloji yazıları ilə heç bir əlaqəsi yox idi və bu, Finocchiaro’nun Brunoya**

---

[14] əl-Ğazzəli, “Təhəfut əl-Fələsifə”, səh: 46-47; əl-Məktəbə əl-Asriyyə, Beyrut, 2009
[15] İbn Teymiyyə, “Məcmu əl-Fətəva”, 12/154; Məcmə əl-Məlik Fəhd, Mədinə, 1995
[16] İbn Teymiyyə, “Məcmu əl-Fətəva”, 19/163;
[17] Mustafa Sabri, “Məvqiful-Aqli val-İlmi val-Aləmi min Rabbil-Aləmin va İbədihi əl-Mursəlin”, 1/203; Dar İhyə ət-Turas əl-Arabi, Beyrut, 1981

qarşı yönəldilmiş ittihamların rekonstruksiyasında aydın şəkildə göstərilir."[18] Giordano Bruno sözün həqiqi mənasında bir alim olmayıb, lakin fəlsəfə ilə məşğul olub. Frances A. Yates qeyd edir ki, "**Bruno qəti dindar hermetist idi; (yəni) Asclepius'da izah olunduğu kimi misirlilərin sehrbazlıq dininə inanırdı.**" Bruno sadəcə olaraq mistisizm ilə məşğul idi və Yates'ə görə o, "**Kopernikin diaqramını ilahı sirlərin heroqlifi kimi yozaraq Kopernikin elmi işini elmdən əvvəlki dövrə, geriyə doğru hermetizmə doğru itələyirdi.**"[19] Yates'in kitabı hələ də bu günə qədər Bruno haqqında yazılmış ən yayğın kitabdır. Stanley Tambiah da bu fikirləri təsdiqləyərək deyir ki, "**Kopernikin günəşinin Ficino'nun günəş sehri ilə əlaqəsinin olduğuna inanaraq o, kopernikanizmi dəstəkləyirdi.**"[20] Marsilio Ficino (1433-1499) astronomiya və sehrlə məşğul olmuş renessans rahiblərindən biri idi. Yəni ki, Kopernikin modelini dəstəkləməsinin elmi araşdırmalar etməsi ilə heç bir əlaqəsi yox idi, mistik fəlsəfə ilə bağlı səbəblərdən çıxış edərək o modeli müdafiə edirdi. Brunonun sehrlə məşğul olduğu, astronomiya və fəlsəfə ilə maraqlandığı məlumdur. Ancaq nə bu günün, nə də o dövrün standartlarına görə onu alim saymaq olmaz. Carl Sagan'ın "Cosmos" kitabında, həm də kitab üzərində bina edilmiş və Neil deGrasse Tyson tərəfindən aparılan sənədli filmdə Bruno süjetin əsas qəhrəmanı kimi təqdim olunur, ən azından baş qəhrəmanlardan biri kimi göstərilir. Hətta filmdə belə Tyson Brunonu təqdim edərkən onun alim olmadığını etiraf edir. Hilary Gatti bu tarixi şəxsiyyət haqqında yazdığı kitabın müqəddiməsində deyir: "**Buna baxmayaraq o dövrün Paracelsus, Johannes Kepler, Tycho Brahe, William Gilbert, William Harvey kimi və sonradan Galileo və Francis Bacon kimi təbiət filosofların yeni elmlə məşğul olduqları, az və ya çox təbii səbəblər və nəticələr ətrafında metodik araşdırmalar apardıqları deyilə bilər. Hər kəs Bacon'un bu kateqoriyaya daxil olmasında razılaşmayacaq, amma əminliklə deyə bilərik ki, Bruno bura daxil deyildir. O heç zaman özünün astronomik müşahidələrini aparmayıb.**"[21] Kilsə Giordano Bruno'nu məhkəməyə cəlb etdikdə, onu dustaq olaraq saxladıqda və sonunda yandırdıqda bunu onun təbiət elmlərinin nümayəndəsi olaraq gördükləri üçün etməmişdilər. Qısacası Bruno nə Kopernikin modelini müdafiə etdiyi üçün, nə də hansısa digər kosmoloji bir kəşfdən ötrü kilsə tərəfindən təqib olunmamışdı. Burada din ilə elm arasında, daha dəqiq desək dindarlar ilə bir alim arasındakı qarşıdurmadan söz gedə bilməz. Sadəcə olaraq o, dini məsələlərdə səsləndirdiyi mistik, qeyri-ənənəvi fikirlərinə görə, okultivizmlə məşğul olduğu üçün kilsənin qəzəbini öz üzərinə çəkmişdi. Əgər sən kilsənin nüfuzunun güclü olduğu bir cəmiyyətdə İsa Məsihi sehirbaz adlandıracaqsansa, kainatın sonsuz və ədəbi olduğunu iddia edəcəksənsə, İsa ilə bağlı möcüzələri yalan adlandıracaqsansa o dövrün şərtlərinə görə kilsənin marağını doğurmuş olacaqsan. Orta əsrlərin kilsəsi bu cür elmi iddialara görə insanları öldürmürdü. Əgər Brunonun 1600-cü ildə yandırılmasının səbəbi günəşin planetar sistemin mərkəzində olduğunu demək idisə bundan 10 il sonra, yəni 1610-cu ildə Galileo "Sidereus Nuncius" kitabını nəşr edərdimi?! Sən saymaq istəsən əlbəttə ki, Brunonu dini pluralizmin fədaisi saya bilərsən, amma o, "elmin ilk şəhidi" adını daşımağa əslən layiq deyildir və din ilə elm arasında iddia olunan konfliktin qurbanı olmayıb. O dövrün Brunosu üçün bizim zamanımızdan birini misal verməli olsaq bəlkə də Deepak Chopra yaxın bir namizəd ola bilər. Chopra da öz mistik fikirlərini kvant fizikası ilə

---

[18] Sheila Rabin, "Nicolas Copernicus", Stanford Encyclopedia of Philosophy; https://plato.stanford.edu/entries/copernicus/
[19] Frances A. Yates, "Giordano Bruno and The Hermetic Tradition", səh: 155; Routledge, London, 1999
[20] Stanley J. Tambiah, "Magic, Science and Religion and the Scope of Rationality", səh: 27; Cambridge University Press, Cambridge, 1990
[21] Hilary Gatti, "Giordano Bruna and Renaissance Science", səh: 2; Cornell University Press, New York, 1999

bağlamağa çalışır. Zamanımızın ateistləri Chopranın timsalında ağzına "elm" sözünü alanlarla istehza edirlər, amma Brunonu elmin ilk şəhidi adlandırmaqda bir problem görmürlər. Bunun yalan olduğunu araşdırıb öyrənmək çətin deyildir. Lakin bildiyimiz kimi yalan söz tez yayılar. Mark Twain'ə nisbət olunan sitatda deyir: "*Haqq ayaqqabılarını hələ geyinənə qədər yalan dünyanın yarısını səyahət edir.*" Bu sitatın gücü ondadır ki, bu sitatın Mark Twain'ə aid olması özü də yalandır. Hətta yaxşı reklam olunan yazıçı Dan Brown kitabında deyir: "**Tarixin əvvəlindən," Langdon izah etdi ki, "elm ilə din arasında böyük bir yarıq olub. Kopernik kimi açıqdilli bir alim... elmi həqiqətləri kəşf etdiyi üçün kilsə tərəfindən öldürülmüşdü. Din hər zaman elmi təqib edib.**"[22] Görünür ki, Dan Brown ümumiyyətlə oxuculara rahatlıqla sata biləcəyi bir fikri yalan faktla bəzəməkdə heç bir eyib görmür, bəlkə də özü tarixi hadisələri dəqiqləşdirməkdə tənbəllik edib. Amma Koperniki kilsə öldürməyib, yaşlanıb və xəstələnərək ölüb. Fəqət nə edə bilərik ki? Kitab çap olunub və minlərlə insan kitabı oxuyub və beyinlərində bir təsəvvür formalaşıb.

Bəli! Kilsə ümumən Brunonu elmi kəşfinə görə yandırmasa da heliosentrik modeli də qəbul etmirdi. Kilsə geosentrik modeli müdafiə edirdi və onlara görə başqa iddialar xətalı idi. Bunu qınamaq asandır. Amma bir dəqiqə dayan və düşün! Kilsə nə üçün axı Kopernikin və ya onun kimi barmaqla saya biləcəyimiz bəzi astronomların fikirlərini qəbul etməli idi? Kopernikin iddiası o dövrün elmi icmasında mövcud olan konsensusa qarşı idi. Bu gün belə elmi konsensusa qarşı gələn bir iddianı rahat-rahat qəbul etmirik. 2011-ci ildə Ceneva şəhəri yaxınlığındakı CERN elmi araşdırmalar mərkəzindəki tədqiqatçılar 730 km aralıda İtaliyada L'Aquila'da yerləşən Gran Sasso Milli Laboratoriyaya neytrino şüaları göndərdiklərində onların işıqdan sürətlə getdiklərini qeydə aldıqlarını dünyaya elan etdilər. Elmi icmanın reaksiyası nə oldu? Demək olar ki, hər bir alim Eynşteynin nəzəriyyəsini tərk etmək əvəzinə tədqiqatçıların ölçü alətlərində bir xətanın olduğunu dedilər. Çünki oturuşmuş və müşahidələrimizə uyğun olan fiziki bir modeli tərk etmək asan deyildir. Bəzən belə bir halın dəyişməsi üçün yarım əsr və ya bir əsr vaxt keçməli olur. Kilsənin o dövrdəki reaksiyası çox normal idi və kilsənin öz astronomları var idi. Bilmək lazımdır ki, Avropadakı universitetlərin ən böyük sponsorlarından biri də kilsə olub. Çox zaman bu mövzu haqqında danışarkən bu cür faktları göz ardı edirik. Amma əgər din ilə elm arasındakı əlaqəni mövzu obyekti ediriksə bu cür tarixi faktları da nəzərə almağımız lazımdır. Bəli, bəzi hallarda din elmin inkişafına mane ola bilər. Philipp Stölzl'in rejissorluğunu etdiyi The Physician (2013) filmində din alimlərinin elmin inkişafına mane olduqları canlandırılır. İsfahanda mollalar İbn Sinanın ölüləri gizlində yaran ingilis tələbəsini şeytanlıqda ittiham edir. Bu filmin bir fiksiya olduğunu dərk etmək çətin deyildir, ancaq biz yenə də bilirik ki, tarixdə ölüləri yarmaq dini dairələrdə qəbul görməyib. Fəqət ölüləri elmi məqsəd üçün yarmağı şeytanlıq kimi dəyərləndirmək fikri dini bir fikir deyildir. Dinin buna müqaviməti ümumilikdə dinin insanın istər dirisi, istərsə də ölüsü üzərinə qoyduğu yüksək qiymətindən qaynaqlanır. Bu gün belə insanlar ölülərinin elmi laborotoriyalarda eksperiment obyekti olmasına qarşı çıxırlar. Bu, dinin özlüyündə elmə qarşı çıxması kimi dəyərləndirilməməlidir. Qərbdə zamanımızın etik qaydaları heyvanların eksperiment obyekti kimi istifadə edilməsini qadağan edir. Biz bunu misal olaraq istifadə edib "etik qaydalar elmə qarşıdır" demədiyimiz kimi adekvat hallarda dini də ittiham edə bilmərik. Əgər biz bu cür misallar verərək din ilə elmi qarşı-qarşıya qoymağı doğru hesab edəcəyiksə eyni tərzdə başqa ünsürlərlə də elmi üzləşdirə bilərik. Tarixdən misallar verib bu cür cürətli nəticələr çıxarmaq çətin deyildir. Misal üçün mən bu üslubu istifadə edib "ateizm ilə elm bir-birinə ziddir" iddiasını edə bilərəm. Yaxın keçmişimiz Jdanovşina

---

[22] Dan Brown, "Angels & Demons", səh: 28; Washington Square Press, New York, 2000

siyasətinin (1946-1953) şahidi olub. Stalinin erasında sənətkarlar, alimlər və intellektuallar çalışmalarını, araşdırmalarını partiya xəttinə uyğunlaşdırmalı idilər. Sovetlərin ateist materialist ideologiyası kainatın sonsuz və əzəli olmasını, sabit zəminə sahib olmasını tələb etdiyi üçün Big Bang nəzəriyyəsi, nisbilik nəzəriyyəsi, kvantum fizikası şiddətlə rədd edilirdi. Bu nəzəriyyələr "burjuaziya idealizmi" kimi təbliğ olunur və qınanırdı.[23] Bunu dəstəkləyən elmi çalışmalara məhdudiyyətlər qoyulurdu. Sovet astronomu Boris Vorontsov Velyaminov eyni ideologiyanın təsiri ilə öz həmyerlisi George Gamow'u "amerikanlaşmış mürtəd" adlandırırdı.[24] əl-Ğazzəli əgər filosofları – elmi yox – dini iddialarına görə mürtəd adlandırırdısa Vorontsov həmkarını məhz elmi iddialarına görə mürtəd adlandırırdı. "**Bu gün o dövrün atmosferini təsəvvür etmək çətindir ki, Heisenberg'in əminsizlik prinsipi haqqında danışmaq dialektik materializmin əsaslarına birbaşa hücum kimi dəyərləndirilirdi.**"[25] O zamanlar nisbilik nəzəriyyəsini, kvantum fizikasını dəstəkləyən alimlər sovet ideoloqları tərəfindən burjuaziya pozuntuları, trotskizmin qalıqları, anti inqilabçılar kimi dəyərləndirilirdilər. Bu cür ittihamlar nəticəsində Boris Hessen və məsləkdaşı A. O. Apirin bu cür ittihamlar nəticəsində NKVD tərəfindən 1936-cı ilin dekabr ayında güllələndilər. Konflik tezisini müdafiə edənlər üçün Brunonun misalını məharətlə istifadə etməyə icazə varsa eyni şəkildə Hessen'in misalını göstərib ateizm ilə elm arasında konfliktin olduğunu da iddia etmək olar. Elmi təmsil etdiyi iddia olunan Brunonun simasında tək bir nəfərin öldürülməsi qarşısında xristianlıq hegemoniyasının heç olmasa iki mileniuma yaxın yaşı var, amma ateizmin son bir əsr içindəki ağalığı müddətində öldürdüyü alimlərin sayını bir tək Allah bilir. Biz dinə qarşı istifadə olunan eyni üslubla ateizmə qarşı ciddi bir "iş" ortaya çıxara bilərik. Lakin belə bir üslubun akademik olmadığını bilirik və bunun müzakirələrimizə pozitiv bir xidmət göstərmədiyinə inanırıq.

Kopernik 1543-cü ildə "De Revolutionibus" kitabını çap etdikdə onu Roma papası üçüncü Pavelə həsr etmişdi və özü kilsədə vəzifə sahibi idi.[26] Kitabı çap etdikdən iki ay sonra da özü ölüb. 1616-cı ilə qədər kitab Avropada alimlərin və tədqiqatçıların ixtiyarında idi və kilsə kitabı qadağan etməmişdi. Əksinə Kopernik kilsə vəzifə sahibi idi və kitabına görə kilsə tərəfindən təqib olunmamışdı. Kopernikin irəli sürdüyü model təkcə kilsə tərəfindən yox, öz dövrünün elmi icması tərəfindən də qəbul olunmurdu, çünki model bəzi fenomenləri izah etməkdə aciz idi və Kopernikin öz modelini sübut etmək üçün təqdim etdiyi sübutlar xətalı idi. Hər bir halda kilsənin, eləcə də elmi icmanın bu modeldən imtina etməsinin normal bir izahı mövcuddur.[27] Galileo da istisna deyildi. Kopernikə nisbətdə daha güclü arqumentlər istifadə etməsinə baxmayaraq heliosentrizm hələ də zəif bir model olaraq qalırdı və müşahidə olunan problemlər hələ də çözülməmişdi. Üstəlik bu model empirik olaraq sübut edilməmişdi.[28] Heliosentrizmin tam qəbul edilməsi üçün hələ bir müddət empirik dəlillərin təqdim olunması tələb olunacaqdı. James Bradley (1693-1762)

---

[23] Helge Kragh, "Cosmology and Controversy; the Historical Development of Two Theories of the Universe", səh: 262; Princeton University Press, New Jersey, 1996

[24] Helge Kragh, "Masters of the Universe; Conversations with Cosmologists of the Past", səh: 188; Oxford University Press, Oxford, 2015

[25] S.N. Korsakov, A.B. Kozenko, Q.Q. Qraçeva, "Boris Mixayloviç Qessen; 1893-1936", səh: 144, Nauka, Moskva, 2015

[26] Ronald L.Numbers, "Galileo Goes to Jail", səh: 102; Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009

[27] Bax: Christopher M. Graney, "Setting Aside All Authority; Giovanni Battista Riccioli and the Science against Copernicus in the Age of Galileo", University of Notre Dame Press, Indiana, 2015 (Kitab bütövlükdə bu mövzu haqqındadır)

[28] Edward Grant, "In Defense of the Earth's Centrality and Immobility: Scholastic Reaction to Copernicanism in the Seventeenth Century", səh: 66; The American Philosophical Society, Independence Square, Philadelphia, 1984

ilk stellar aberrasiyanı[29] müşahidə edərək qeyd etməsi bunun empirik dəlillərindən sayılır, daha sonra Giuseppe Calandrelli (1749-1827), Thomas Henderson (1798-1844), Friedrich Bessel (1784-1846) stellar parallaksı[30] nümayiş etdirməklə daha konkret empirik dəlillər təqdim etdilər. Bütün bu müşahidələrə qədər Kopernikin, Galilei'nin, Keplerin əsərləri teoriyadan kənara çıxmırdı və real sübutlara ehtiyac duyurdu. Bu baxımdan kilsənin mövqeyini başa düşmək çətin olmamalıdır. İnkvizisiyanın əsas fiqurlarından biri kardinal Roberto Bellarmine kilsənin mövqeyini 1615-ci ildə aprel ayının 12-sində kilsə xadimi Paolo Antonio Foscarini'yə yazdığı məktubunda ifadə edir. Foscarini kilsə daxilində Galileo'nun fikirlərini müdafiə edən və onların Bibliyaya zidd olmadığını göstərməyə çalışan rahiblərdən biri idi. Bellarmine öz məktubunda Foscarini'nin "müqəddəs kitab" ilə heliosentrizmi birləşdirmək cəhdlərinə heç də doqmatik cavab vermir, əksinə çox balanslı şəkildə qarşılıq verir. Məktubunu "çox hörmətli ata Paolo Antonio Foscarini'yə" xitabı ilə başlayan Roberto Bellarmine'nin ən maraqlı sözləri növbəti sətrlərdədir:

"**Üçüncü: Mən deyirəm ki, əgər Günəşin dünyanın ortasında, Yerin isə üçüncü səmada olduğuna və Günəşin Yerin ətrafında fırlanmamasına, əksinə Yerin Günəşin ətrafında fırlanmasına dair həqiqi nümayiş/sübut olarsa o zaman Müqəddəs Kitablarda bunun əksinə olduğu görünən hissələri böyük qayğı və diqqətlə izah etməli olacağıq və göstərilən nümayişin saxta olduğunu deməkdənsə onları (yəni müqəddəs mətnləri) anlamadığımızı demək daha doğru olacaq. Lakin mənə göstərilməyənə qədər belə bir nümayişin olduğuna inanmayacam. Günəşin mərkəzdə və Yerin səmada olduğunu göstərməklə zahiri görüntünü qorumağı nümayiş etdirməklə Günəşin mərkəzdə və Yerin səmada olduğunu həqiqətən nümayiş etdirmək eyni şey deyildir. Çünki mən inanıram ki, birincini nümayiş etdirmək mümkündür, amma ikincisi barədə böyük şübhələrim vardır və şübhə olduğu halda Müqəddəs Kitaba müqəddəs ataların verdikləri izahı tərk etmək olmaz.**"[31]

Bir sözlə inkvizisiyanın əsas fiquru etiraf edir ki, heliosentrizm kifayət qədər dəlillər ilə sübut olunmayıb. Zahirən planetlərin yerlərini göstərə biləcək bir heliosentrik modeli təqdim etmək qəti bir sübut sayılmır. Eyni zamanda qəbul edilirdi ki, belə bir kosmoloji model sübut olunduğu təqdirdə kilsə müqəddəs mətnləri o modelə uyğun şəkildə izah etməyə hazırdır. Biz bu nöqtənin üzərində çox durmağa ehtiyac duymuruq. Yalnız bunu əlavə edə bilərik ki, bəzi tarixçilərə görə kilsənin belə bir reaktiv davranışı Avropada reformizmin nüfuzundan narahat olması ilə bağlı idi. Bəlkə də Kopernikin yazısına reaksiya verməməkləri, lakin əvəzində Galileo'nun yazısına reaksiya verməkləri bununla izah oluna bilərdi. İstənilən halda bu dövrdən sonra astronomiyanın inkişafında məhz kilsə astronomlarının rolu əvəzsiz idi. Yezuit təhsili görmüş Giovanni Domenico Cassini (1625-1712) Saturn planetinin sputniklərini, halqasını təsbit edən katolik astronomdur. Yezuit müəllimləri Giovanni Battista Riccioli və Francesco Maria Grimaldi'nin dəstəyi ilə orbitin formasını sınamaq məqsədi ilə Bologna şəhərindəki San Petronio kilsəsində bir

---

[29] Stellar aberrasiya Yer kürəsinin hərəkət etməsi səbəbi ilə ulduzdan gələn işığın istiqamət dəyişməsidir, bu istiqamətdəki dəyişiklikləri izlədikdə elips forması cızdığını görürük. Bu da Yerin Günəş ətrafındakı elips formalı hərəkətini təmsil edir.

[30] Stellar parallaks bizə yaxın ulduzu yer dəyişərkən müşahidə etməkdir. Bunu isə biz daha uzaq bir ulduza görə müəyyən edə bilirik. Çünki Yer kürəsi hərəkət etdikcə daha yaxın ulduz uzaq ulduza nisbətən bizə daha yaxın olduğu üçün daha çox yer dəyişməlidir. Bir yaxın ulduz bu şəkildə uzaq ulduzla müqayisə edilir və hətta triqonometriyanın vasitəsi ilə bizə uzaqlıq məsafəsi də ölçülə bilir.

[31] Maurice A. Finocchiaro, "The Essential Galileo", səh: 147; Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2008

heliometer inşa edilməsi üçün kilsənin razılığını aldı.[32] Bu heliometrin sayəsində ilin fərqli vaxtlarında Yerin Günəşdən nə qədər uzaqlaşıb, nə qədər yaxınlaşdığını hesablaya bildi. Bununla da orbitlərin Keplerin göstərdiyi kimi elips formasında olduğunu təsdiqlədi. Kopernikin və Galilei'nin müdafiə etdikləri dairəvi orbitlər xətalı çıxdı. Ümumiyyətlə bilmək lazımdır ki, o dövrdə yarışma sadəcə iki model arasında getmirdi. Tycho Brahe, Nicholas Reymers Bär, William Gilbert tərəfindən təqdim olunan modellər də var idi. Tycho'nun modeli semi-heliosentrik idi və orada Aydan və Yerdən başqa bütün səma cisimləri Günəşin ətrafında fırlanır, Günəş isə Yerin ətrafında fırlanırdı. Keplerin modeli Kopernikin modelindən daha mükəmməl idi, çünki orbitlərin elips formasında olduğunu göstərirdi. Lakin bu modellərin heç biri müasir zamanımızda əldə etdiyimiz məlumatlar işığında doğru deyildi, hər birinin xətası var idi. Cassini kimi yezuit təhsili görmüş digər alimlər də getdikcə heliosentrizmi qəbul etdilər. René Descartes (1596-1650), Pierre Gassendi (1592-1655), Ismael Boulliau (1605-1694) kimi fransız astronomları kilsə ilə çox sıx bağlı alimlər idilər və onlar Keplerin modelini müdafiə edənlər sırasına daxildirlər. Əgər İtaliyada kilsə bir qədər konservativ mövqe tutmuşdusa, digər ölkələrdə kilsənin mövqeyi liberal idi, hətta bu araşdırmalara himayədarlıq edirdi. Həqiqi tarixi araşdırma onu göstərir ki, kilsənin qadağasının astronomiyanın inkişafına təsiri çox zəif idi[33], çünki kilsənin öz daxilindəki astronomlar belə eyni araşdırmaları, eyni metodları istifadə edirdilər və gec-tez nəticələr ortaya çıxmalı idi.[34]

Müzakirəmizdə nümayiş etdirmək istədiyimiz bir nöqtə vardır: din elmləri ilə təbiət elmlərinin arasındakı tarixi əlaqələri araşdıracağıqsa bunun üçün mövcud ədəbiyyatı ciddi bir şəkildə araşdırmağımız lazımdır. Belə bir mövzuda Carl Sagan kimi astronomların kitablarını oxumaq tarix, mistika və simvolizm haqqında Dan Brown'u oxumaq kimidir.

---

[32] Roberto Casati, "Shadows: Unlocking Their Secrets, from Plato to Our Time", səh: 107-108, Vintage Books, New York, 2004.

[33] William J. Broad, "How the Church Aided "Heretical" Astronomy", New York Times, oct 19, 1999;

[34] John.L. Heilbron, "The Sun in the Church: Cathedrals as Solar Observatories", Harvard University Press, Cambridge, London, 2001(Kitab ümumiyyətlə bu barədə yazılıb).